

И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

Д 13.23.662 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК:821.512.154:37.013(043.3)

Жуматаева Асылгүл Саринжиевна

**КЫРГЫЗ ЭЛ ПЕДАГОГИКАСЫНДА БАЛДАРДЫ УЛУУЛАРДЫ
УРМАТТООГО ТАРБИЯЛОО ИДЕЯЛАРЫ ЖАНА ТАЖРЫЙБАЛАРЫ**

13.00.01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жогорку мектептин педагогикасы кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:

Алимбеков Акматали

педагогика илимдеринин доктору,
профессор, Кыргыз-Түрк “Манас”
университетинин педагогика кафедрасынын
башчысы

Расмий оппоненттер:

Мураталиева Мира Алымбековна

педагогика илимдеринин доктору, доцент,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик
университетинин педагогикалык билим
берүү факультетинин деканы

Иманалиев Токтобек Тыбынович

педагогика илимдеринин кандидаты,
Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана
спорт академиясынын дене тарбия жана
спорттун теориясы жана методикасы
кафедрасынын профессору

Жетектөөчү мекеме:

Ош мамлекеттик университетинин
педагогика кафедрасы (723500, Ош ш.,
Ленин проспекти, 331).

Диссертациялык иш 2023-жылдын 29-сентябрында саат 13.00дө И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз билим берүү академиясынын алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 13.23.662 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720026, Бишкек шаары. И. Раззаков көчөсү, 51.

Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/132-iro-djs-est>.

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Илимий китепканасынан (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көчөсү, 51), Кыргыз билим берүү академиясынын китепканасынан (720040, Бишкек ш., Эркиндик бульвары, 25) жана диссертациялык кеңештин расмий сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 29-августунда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,

педагогика илимдеринин кандидаты, доцент **Абдыкапарова А.О.**

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз коому жаралгандан ушул күндөргө чейин руханий-адептик маданият чөйрөсүндө калыптануунун жана өнүгүүнүн узак жолун басып өттү. Турмуштун өзүнөн тамырланып өсүп чыккан таалим-тарбия тажрыйбалары фольклордо көз караштар, идеялар таризинде иретке салынып, эмпирикалык билим жана тажрыйба катары муундан муунга мурасталып улуттук иденттүүлүктү камсыз кылуунун каражаты катары кызмат кылып келет. Алардын негизинде улууларды урматтоо көчмөн кыргыз коомунда “укуктук фундаменти”, “элдик эреже, мыйзам” даражасына чейин көтөрүлгөн руханий-адептик баалуулук болуп эсептелет. Ошондуктан кыргыз коомунун саясий жана идеологиялык фундаменти болгон конституциясынын «Коомдун руханий-маданий негиздери» деп аталган III Главынын 21-беренесинде “Улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызааттоо – элдин ыйык салты” - деп белгиленген. Социалдык турмушту уюштурууда этномаданий уламалуулукту сактоо максатында улууларды урматтоо, кичүүлөрдөн гумандуу мамиле күтүү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында башкы укук жана милдет катары бекемделген. Буга байланыштуу Кыргыз Республикасындагы улгайган жарандар жөнүндөгү мыйзамдын 10-беренесинде карылардын кичүүлөрдөн, коомчулуктан «сый жана гумандуу мамилеге карата укугу» мамлекеттин приоритеттүү саясаты катары аныкталган. Кыргыз Республикасынын Президентинин “Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндөгү” (29.01.2021) жана “2022–2027-жылдарга улуттук наркты сактоо жана өнүктүрүү жөнүндө улуттук программаны бекитүү тууралуу” жарлыгында билим берүү системасында тарбия берүүнүн улуттук маданий, руханий-адеп-ахлактык жана үй-бүлөлүк баалуулуктарга ылайык келүүсү, активдүү жашоонун жана кесиптик позицияны калыптандырууга багыттоо зарылчылыгы көрсөтүлгөн.

Бүгүн Кыргызстанда 2016-жылдын башында 661 миң пенсионер болсо, былтыркы 2020-жылдын аягында алардын саны 736 миңге жеткен. Соңку жылдардагы саясий-экономикалык, социалдык өзгөрүүлөрдүн айрым негативдүү жагдайларга байланыштуу эң обол карыларды кадырлоо, сыйлоо салтынын бошондоп тайыздашына алып келгендигин белгилебей коюуга болбойт. Мезгилдүү басма сөздөрдө байма бай белгиленип келе жаткандай карылар бир жылда бир жолу жакшы сөздөргө маарыган менен, кыргыз коомунда карыларга карата “ашка жүк, башка жүк” мамиле улам күчөп, «төрт бала чоңойтуп бирок, төрт дубалдын ичинде» жалгыз калып жаткан фактылар да катталууда. Бүгүн Кыргызстанда 16 карылар үйүндө 511 улгайган адамдар мамлекеттик камкордукка алынган. Тилекке каршы мындай кырдаалдын себептерин жалгыз эле социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдөн издеп,

таалим-тарбия факторун элес албоо тенденциясы да өнөкөт болуп бара жатат. Муундар ортосундагы өз ара гумандуу мамиле көптөгөн компоненттерди ичине камтыган татаал социалдык-педагогикалык проблема. Карыларын кадырлоо, камкордукка алуу кечээ, бүгүн, эртең да кыргыздарда жеке инсандык, улуттун руханий-адептик маданиятынын бакубаттыгынын, оң багытта өнүгүшүнүн көрсөткүчү болуп кала берет. Бирок, мындай бакубаттык өткөндүн сабактарын башат тамырларын изилдеп таануудан башталышы абзел.

Жогоркудай мыйзам ченемдүүлүктөр жетекчиликке алынып келе жаткандыгын кыргыз элинин педагогикалык маданиятынын тарыхына арналган эмгектер (А. Алимбеков (1996), А. Акматалиев (2000), Б. Апышев (2002), С.О. Байгазиев (2008), Ж. Бешимов (1974), Н. Имаева (1971), А. Калдыбаева (2005), З. Кусеинова (1999), А. Муратов (2015), С. Рысбаев (2006), Р.Умарова (2021) ж.б.) ырастап турат.

Адабияттар обзору улууларды урматтоого тарбиялоо элдик педагогикалык маданияттагы өзөктүү баалуулук катары баса белгиленип келсе да азыркыга чейин өз алдынча изилдөөгө алына электигин ырастады. Ал эми бүгүнкү кыргыз коомундагы адеп-ахлакка тарбиялоонун мазмунун улууларды урматтоо баалуулуктарысыз толук элестетүүгө болбойт.

Жогоркулардан улам азыркы илим менен практикада төмөнкүдөй **карама-каршылыктарды** белгилөөгө болот:

– азыркы кыргыз коомунун узак кылымдар бою муундан муунга улуттук тарбиянын өзөктүү баалуулугу катары өнүгүп келген улууларды урматтоого тарбиялоо тажрыйбаларын жаңы шарттарда уламалуулугун сактоого умтулуусу менен ал тажрыйбалардын этнопедагогикалык негиздери тууралуу изилдөөлөрдүн жетишсиздиги;

– педагогика илиминин жана таалим-тарбия практикасынын улууларды урматтоого тарбиялоо практикасы илимий жактан талдоого алынып, иргелген билим жана тажрыйбаларга негиздөөгө карата муктаждык менен ал муктаждыкты камсыздоого багытталган этнопедагогикалык билимдердин жетишсиз изилдениши;

– кыргыздардын элдик педагогикалык билимдеринин булактарында улууларды урматтоого байланыштуу баалуулуктардын көп кырдуулугу жана алардын атайын изилдөөнүн предмети катары изилдене электиги.

Аталган карама-каршылыктарды теориялык-методологиялык деңгээлде анализдөө изилдөөнүн **проблемасын** *«Кыргыз эл педагогикасында балдарды улууларды урматтоого тарбиялоого байланыштуу кандай идеялар жана тажрыйбалар болгон?»* – деп тариздөөгө мүмкүнчүлүк берди.

Белгиленген проблема *«Кыргыз эл педагогикасында балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо идеялары жана тажрыйбалары»* аттуу темада илимий изилдөө жүргүзүүгө түрткү болду.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен байланышы. Изилдөөнүн темасы Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жогорку мектептин педагогикасы кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз эл педагогикасында улууларды урматтоого тарбиялоонун мазмуну, социалдык институттары, методдору тууралуу билим жана тажрыйбаларды тарыхый этнопедагогикалык аспектке концептуалдаштыруу, бүгүнкү күндөгү уламалуулугун анализдөө.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Изилдөөнүн предметине тиешелүү “муундар аралык байланыш”, “улууларды урматтоо” түшүнүктөрүнүн талдоонун негизинде кыргыз эл педагогикасында улууларды урматтоого тарбиялоонун социалдык педагогикалык өбөлгөлөрүн илимий-теориялык жактан айкындоо.

2. Кыргыз эл педагогикасынын түрдүү булактарындагы балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо багытындагы нускалуу идеялар менен тажрыйбаларды ачып көрсөтүү.

3. Кыргыз эл педагогикасында балдарды улууларды урматтоого тарбиялоонун социалдык институттарын жана методдорун айкындоо.

4. Кыргыз эл педагогикасында улууларды урматтоого тарбиялоо баалуулуктарынын бүгүнкү үй-бүлө жана мектеп практикасындагы уламалуулугун изилдөө.

Изилдөөдөн алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы:

1. Изилдөөнүн предметине тиешелүү “муундар аралык байланыш”, “улууларды урматтоо” түшүнүктөрүн талдоонун негизинде кыргыз эл педагогикасында улууларды урматтоого тарбиялоонун социалдык педагогикалык өбөлгөлөрү илимий-теориялык жактан изилдөө абалы айкындалды.

2. Кыргыз эл педагогикасынын түрдүү булактарындагы балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо багытындагы нускалуу идеялар менен тажрыйбалар ачылып көрсөтүлдү.

3. Кыргыз эл педагогикасында балдарды улууларды урматтоого тарбиялоонун социалдык институттары жана алардын ишмердүүлүгүндө колдонулган методдор айкындалды.

4. Кыргыз эл педагогикасында улууларды урматтоо баалуулуктарынын бүгүнкү балдарды мектеп жана үй-бүлөнүн тарбиялоо практикасындагы уламалуулугу айкындалды.

Алынган жыйынтыктардын практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн теориялык натыйжалары жана изилдөө процессинде иштелип чыккан маалымат топтоо каражаттары тарыхый этнопедагогикалык жана прикладдык изилдөөлөрдү жүргүзүүдө колдонулушу мүмкүн. Кыргыз

коомунда балдардын кары адамдар менен болгон өз ара аракеттенүүсүн уюштуруу үчүн “Кыргыз коомунда балдардын улуу адамдар менен болгон өз ара аракеттенүүсүн уюштуруу” аттуу кошумча өнүктүрүүчү программасы биз тарабынан түзүлдү жана аны мектеп мугалимдерине колдонууга сунушталат. Изилдөөнүн материалдары тарбиялоо багытындагы концепцияларды, программалык долбоорлорду иштеп чыгуу, ЖОЖдордо педагогикалык циклдеги дисциплиналардын этнопедагогикалык мазмунун өркүндөтүү; мугалим тарбиячылардын этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү багытында колдонууга сунушталат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. “Муундар аралык байланыш”, “улууларды урматтоо” түшүнүктөрү философия, социология, психология, этнопедагогика илимдери тарабынан такай иликтенип келген көп кырдуу жана татаал кубулуш. Бүгүнкү түрдүү коллизиялар менен коштолгон руханий антропологиялык аномия күчөп турган чакта кыргыз улутунун руханий бакубаттыгынын шарты катары жашап келген улууларды урматтоо тажрыйбалары өз алдынча изилдөө зарылдыгы жана аны изилдөөнүн илимий теориялык өбөлгөлөрү бар.

2. Кыргыздарда улууларды сыйлоо социалдык институт катары - бул коомдун улуу өкүлдөрүнө сылык-сыпаа, кунт коюп, назик мамиле жасоого үндөгөн жана бул мамилелердин ырааттуу түрдө муундан муунга өтүшүн камсыз кылган жамааттык жашоонун бир формасы болгон. Улууларды урматтоо идеялары, үлгүлөрү адамды тарбиялоонун, баалоонун чен-өлчөмү катары элдик оозеки чыгармачылыкта, эл ырчыларынын санаттарында сабак катары туюнтулуп каада-салттар аркылуу бекемделип келген.

3. Кыргыз коомунунун мүчөлөрүнүн жүрүм-турум маданиятындагы улууларды урматтоо сапаттарынын муундан муунга сакталышы, өнүгүшү үй-бүлө ичиндеги салттык мамилелер, аксакалдар, туугандар, коңшулар, элдик салттар, жөрөлгөлөр, дин сыяктуу коомдук институттар менен бирге ал сапаттарды тарбиялоого багытталган түшүндүрүү, аңгемелешүү, кеңеш берүү, көрсөтүү, үлгү болуу, осуят, үгүт-насаат, талап коюу, тыюу, көрсөтүп аткартуу, эскертүү, улгайган адамдардын батасын, ыраазычылыгын алуу, белги берүү (жаңсоо, кол булгалоо), мактоо, кубаттоо, алкыш, каалоо жана алкоо, бата берүү, зекүү, айыптоо, жактырбай кароо, тилдөө сыяктуу таасирлүү методдордон, каражаттардан көз каранды болгон.

4. Бүгүнкү күндө балдарды улууларды урматтоого тарбиялоого байланыштуу элдик педагогикалык баалуулуктардын уламалуулугунун тайыздашы коомдук руханий чөйрөдө универсалдашкан маданиятты тутунуу тенденциясынын күчөшү мектептердин ал кризистерден арылуудагы ордун жана иш-аракетин методикалык жактан камсыздоого багытталган бирдиктүү, концептуалдуу улуттук таалим-тарбия программалары жетишээрлик айкындала электиги менен шартталат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациядагы эмпирикалык жана эксперименталдык изилдөөлөрдүн илимий натыйжалары, коргоого сунушталган жоболор издөнүүчү тарабынан жеке иштелип чыккан. Проблеманын илимий теориялык негиздери, изилдениш абалына тиешелүү адабияттар, кыргыз эл педагогикасында муундар ортосундагы байланыштын маңызы, улууларды урматтоого тарбиялоо идеялары жана тажрыйбаларына байланыштуу түрдүү фольклордук, этнографиялык байкоолор автордун өзү тарабынан талдоого алынып интерпретацияланды. Балдардын улууларды урматтоого тарбиялангандыгын айкындоого байланыштуу сурамжылоо баракчалары диссертанттын өзү тарабынан түзүлүп апробацияланган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Илимий изилдөөнүн жүрүшү жана жыйынтыктары Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жогорку мектептин педагогикасы кафедрасынын отурумдарында талкууланып, коррекцияланып турду. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын негизинде Эл аралык, республикалык жана аймактык илимий-практикалык конференцияларда (Россия, Казакстан, Франция, Кыргызстан) билдирүүлөр жасалды.

Диссертациянын жыйынтыгынын жарыяланышы. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары боюнча 14 макала, анын ичинен 11 макала РИНЦ системасында жарык көргөн.

Диссертациянын көлөмү жана түзүмү. Диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизин камтыган киришүүдөн, үч главадан жана алардан пайда болгон корутундулардан, жалпы корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен (243 аталышта), тиркемелерден турат. Жалпы көлөмү – 179 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого сунушталган жоболор, аткарылган ишке издөнүүчүнүн кошкон жеке салымы жана анын ишинин басылмаларда жарыяланышы, диссертациялык иштин түзүлүшү, көлөмү көрсөтүлгөн.

Биринчи бап **“Кыргыз эл педагогикасында балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо маселесин изилдөөнүн социалдык-маданий жана теориялык негиздери”** деп аталып анда түрдүү булактардын негизинде изилдөөнүн биринчи милдети катары белгиленген улууларды урматтоого тарбиялоонун базалык түшүнүктөрү жана проблемага байланыштуу теориялык көз караштар талдоого алынды. Балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо проблемасы көп кырдуу социалдык факторлор менен чырмалышкан татаал кубулуш. Ошондуктан ал түрдүү гуманитардык илимдер өңүтүнөн көп кырдуу

түшүнүктөр, факторлор менен ачыкталып келет. Анын башатын түзгөн “муун” жана “курак тайпасы” сыяктуу социологиялык категориялар түрдүү аспекттен интерпретацияланып келет. А.В. Микляева социалдык-мезгилдик континумда муундук мамилени үч өмүр жолдун өлчөмү аркылуу бөлүп көрсөтөт: жаш муун, жетилген курак мууну, карыган курак мууну. Бирок, алардын ортосундагы так ажыратуучу чектерди конкреттештирген эмес. С.В. Чернецкий муун аралык байланыштагы коммуникацияны маданияттын мурасталган процесси катары төрт баскычтуу бирдиктерин көрсөтөт: идеологиялык (таануунун маданияты жана ой жүгүртүү, социалдык тажрыйбаны талдоо жана жалпылоо); эмоционалдык-психологиялык (жаңы билимдерди чындык экендигине ишенүү); жүрүм-турум ишмердүүлүгү (өзүнүн идеалдарын күнүгө ишке ашырууга жөндөмдүү); аксиологиялык (дүйнө таануунун принциптерин, баалуулуктарды, моралдык ченемдерди берүү). Т.Л. Крюкова, О.А. Нор-Аревян, Р.О. Тетовдор социалдык маданий аспекттен муундар аралык конфликттердин маңызын жана себептерин иликтеп ар кандай муундардын өкүлдөрүнүн билимдерди, маданий мурастарды, баалуулуктарды жана дүйнө таанымдарды эки тараптуу андоосу менен байланыштырышат. Айрым окумуштуулар социалдык прогресс дегеле эки муундун ортосундагы карама-каршылыкка негизделгенин белгилешет (Отто Ранк). Экинчи багыттын өкүлдөрү бүгүнкү күнгө чейин уланып келе жаткан жана мындан ары да улана берүүчү муундар аралык глобалдуу ажырым («generation gap») идеясын колдоп келишет.

Социалдык-экономикалык, коомдук-саясий жана социомаданий шарттардын муундар аралык мамилелердин мүнөзүнө тийгизген таасиринин өзгөчөлүгү жөнүндөгү идея М.А. Дуарованын, О.А. Нор-Аревяндын, Ю.В. Стригуновдун изилдөөлөрүндө ачык байкалат. М. Мид адамзат тарыхындагы муундар аралык мамилелердин маданиятынын үч тибин белгилейт. Алар постфигуративдик (салттуу) маданият - улуу муундардын тажрыйбасына, башкача айтканда салтка жана анын алып жүрүүчүлөрүнө - улгайган адамдардын үстөмдүгүнө негизделген коом. Өз заманындагы техникалык жана өнүгүүлөрдүн таасири менен улуу муундарга тең тайлашкан, салттык баалуулуктардан кескин айырмаланган конфигуративдик маданият.

Кыргыз коомунун тарыхый өнүгүшүндөгү улуу муундарды урматтоо баалуулуктарынын тайыздашында кылымдар бою топтолгон социомаданий тажрыйбаны муундан-муунга өткөрүп берүү механизмин үзгүлтүккө учураткан коммунисттик тарбиянын космополиттик элементтери экинчи жактан эгемендүүлүк доорундагы улуттук нарктарды жалган баалуулуктар менен жалгаштырып массалык маданияттын таасирлери чоң болду. Булардын негизинде кыргыз коомунун салттык маданий баалуулуктарына караманча карама-каршы келген өз ата-энелерин карыялар үйүнө тапшыруу көрүнүштөрү көбөйүп барат. Кыргыз Республикасынын социалдык коргоо министрлигинен

алган маалыматыбызга ылайык азыркы учурда Кыргызстан боюнча 16 карылар үйүндө 511 адам каралат. Катталуу документтеринде өз балдары, келиндеринен запкы жеп туңгуюк абалга калгандарын билдиргендер арбын. Бул фактылар муундар ортосундагы ызат-сый, парыз сыяктуу куттуу түшүнүктөрдүн куну качып, коомдо руханий “антропологиялык аномиянын” (Э. Дюркгейм) тамыр жайып бара жатышынын ачык көрүнүшү.

Мындай кризистик кырдаалдарда өткөн кылымдарды карыткан тарыхый-педагогикалык реалдуу баалуулуктарды кайрадан аңдоо зарылдыгы жаралат. Гуманисттик мамиленин позициясынан алганда, улгайган адамдарга урмат-сый менен мамиле кылууну, тарбиялоону максаттуу шарттарды түзүүнүн алгачкы шарттарынын бири тарыхый геронтологиялык этнопедагогикалык билимдердин базасын тереңдетүү, байытуу. Эс тутумсуз тарых болбойт, тарыхсыз салт болбойт, салтсыз маданият болбойт, маданиятсыз тарбия болбойт, тарбиясыз инсан болбойт, инсансыз улут болбойт» (Волков Г.Н.). Лингвомаданият алкагынан алып караганда дүйнө элдеринин бардык тилдеринде “урматтоо”, “сыйлоо” эң баалуу адептик баалуулук катары аңдалат. М. Фасмердин орус тилинин этимологиялык сөздүгүнө ылайык, “уважение” сөзү “важный” (маанилүү) (немец тилинен алынган Wage, “салмагы бар” деген сөздөн алынган) менен түпкү тамыры жана этимологиясы бирдей. Немис тамырынан келип чыккан бул ойду “салмагы, куну бар” деп айтууга болот. Көптөгөн европалык тилдерде “урматтоо” сөзү латын тилиндеги “*respicere*”, «артка кароо», «кайра кароо» дегенди билдирет. Бул түшүнүктүн тамырында да урматтоо объектисине кылдаттык менен карап аны өз наркы менен баалоого багыттаган адептик ишаарат жатат. Кыргыз тилиндеги “*урматтоо*” сөзү түрк тилинде “*saygi*”, татарларда “*хөрмәт*”, казактарда “*құрмет*”, өзбектерде “*hurmat*”, башкырларда “*хөрмәтләү*” деп айтылып, тыбыштык айрым өзгөчөлүктөргө гана ээ экендигин көрүүгө болот. Бул аталган калктардын салттык педагогикалык маданиятындагы жалпылыктар менен түшүндүрүлөрүн биз тарабынан талдоого алынган этнопедагогикалык адабияттар да тастыктап турат. Алсак, Г.Н. Волковдун “Чуваш элдик педагогикасы” (1956), “Чуваш элинин этнопедагогикасы” (1966) аттуу эмгектеринде улууларды урматтоо, сыйлоо улуттук педагогиканын эң байыркы, эң өзөктүү баалуулугу катары мүнөздөлгөн. Бул баалуулуктардын түрдүү улуттардагы вариативдик көрүнүштөрү татар элинин мисалында Я.И. Ханбиков (1967), азербайджан элинин мисалында А.Ш.Гашымов (1970), грузин элинин мисалында А.Ф. Хинтибидзе (1967), адыгейлер мисалында И.А. Шоров (1994), орус элинин мисалында Д.И.Латышина (1998), абхаз элинин мисалында М.Ф.Анкаб (2018) ж.б.лар тарабынан ачылып көрсөтүлгөн. Карачай элинин этнопедагогикасын изилдөөчү Х. Х.-М. Батчаева тоолуктарда “*Уллуугъа сый беруу*” “улууларды урматтоо” мыйзамы бекем сакталат, ал салтты бузган адам

элдин казабына кабылат. Карачайларда “Кичүүсү улууну ызаат кылууну токтотуу элдин шору гана эмес соңу” - деп жазат.

Кыргыз коомундагы улууларды сыйлоо салттары тарыхый этнографиялык (С.М. Абрамзон, Д. Молдокулова, Реми Дор) этнопедагогикалык (Г.Н. Волков, Т.Ормонов, Ж. Каденова, С. Байгазиев, Н. Имаева, А.Т. Калдыбаева, Ж. Бешимов, А. Бердиев, Ж. Турганбаева, А. Алимбеков, К. Кыдыралиев, А.Ж. Муратов) аспектте бир катар эмгектерде каралган.

Аталган авторлордун эмгектерин биздин изилдөөбүздүн проблемасынын контекстинде талдоо улууларды урматтоо кыргыздардын жашоо турмушунун бардык чөйрөсү менен тутумдаш байыркы коомдордон бери сакталып келген маданияты жана балдарды тарбиялоонун эң башкы вектору, баалуулугу катары тастыкталган. Бирок, ошону менен бирге бул баалуулуктар руханий адеп-ахлактык маданиятынын тутумунан бөлүнүп өз алдынча изилдөөнүн предмети катары карала электигин көрсөттү.

Буга байланыштуу биздин изилдөөбүз элдик педагогикалык билим жана тажрыйбалардын көп кырдуу баалуулуктарын атайлап ажыратып өз алдынча кароонун алгачкы тажрыйбалардын бири катары каралышы мүмкүн.

Экинчи бап **“Кыргыз эл педагогикасында балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо идеяларын жана тажрыйбаларын изилдөөнүн материалдары жана методдору”** – деп аталып, анда изилдөөбүздүн экинчи жана үчүнчү милдеттеринин чегинде изилдөөнүн методдору тандалып кыргыз эл педагогикасында улууларды урматтоого тарбиялоонун мазмуну, формалары, принциптери, методдору тууралуу билим жана тажрыйбалары тарыхый этнопедагогикалык аспектте ачылып көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн объектиси: кыргыз эл педагогикасында балдарды адептик жактан тарбиялоо тажрыйбалары.

Изилдөөнүн предмети: кыргыз эл педагогикасында балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо идеялары жана тажрыйбалары.

Изилдөөнүн материалдарын төмөнкүдөй булактар түздү: муундар ортосундагы мамиле, улууларды урматтоого тарбиялоого байланыштуу салттык түшүнүктөрдү камтыган «Кыргызча-орусча сөздүгү» (К.К. Юдахин: 1965) “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (Э. Абдулдаев, Д. Исаев: 1969) ж.б.лар; кыргыз эл педагогикасында балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо идеялары жана тажрыйбаларын чагылдырган фольклордук чыгармалар, элдик ырчы акындардын, кыргыз жазма адабиятынын айрым үлгүлөрү, “элдик этнограф” А. Акматалиевдин «Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапаттар» аттуу эмгектери, улууларды урматтоо маданиятынын азыркы коомго уламалуулугун айкындоо түрдүү адамдар менен жүргүзүлгөн маектешүү, муундар ортосундагы байланышка ичтен жүргүзүлгөн байкоолорубуздун натыйжалары.

Жогоркудай материалдардын негизинде кыргыз элинин балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо идеялары жана тажрыйбаларын тарыхый педагогикалык билим катары иретке келтирип түзүп чыгуу, талдоо, ачыктоо, интерпретациялоо контент-анализ жана герменевтикалык анализ сыяктуу методдор аркылуу жүзөгө ашты. Контент-анализ аркылуу чогултулган маалыматтар алгач концептуалдык аспектилерин боюнча талданат, андан кийин алынган түшүнүктөр уюштурулуп, түшүнүктөр боюнча категориялар түзүлөт. Жаш муундарды улууларды урматтоого тарбиялоо тажрыйбаларынын уламалуулугун үйрөнүү үчүн орто мектептердин тарбиялык иштеринин, класстык тарбиялык сааттардын пландары, отчеттору менен жакындан таанышып чыктык. Өспүрүм курактагы мектеп окуучуларынын улуу муундагы адамдарды урматтоого тарбиялангандыгын үйрөнүү иши сурамжылоо методу аркылуу жүзөгө ашты.

Изилдөөнүн экинчи милдети кыргыз элинин балдарды улууларды урматтоого байланыштуу ойлору жана тажрыйбалары аларды адеп-ахлакка тарбиялоонун көп тармактуу руханий мурастарда катталган көп кырдуу этномаданий комплексинин курамдык бөлүгү катары талдоого алынат. Кенен алганда бул комплекстин курамы балдарды улуттун улут, элдин эл катары толук кандуу социалдык организм катары жашашын шарттаган кыргыздардын маданиятынын менталдык коду катары байыртан өзөк алып өнүгүп келген көп кылымдык руханий-практикалык тажрыйбалардын алып жүрүүчүсү, улантуучусу катары калыптоого багытталган баалуулуктардан турат. Улууларды урматтоого тарбиялоо салттары ошол маданияттын ядросун түзөт. Бул баалуулук А. Алимбековдун пикиринде “...жаштардын адеп-наркуулугунун жакшы таалим тарбия алгандыгынын эң негизги натыйжасы катары каралган” (2018). Муну биз тарабынан талдоого алынган материалдар да ырастайт. Улууларды урматтоо көчмөн кыргыз коомунунун адептик-этикалык нормаларын өз ичине синтездеген баалуулук. «Улууларды сыйлоо» деген сөз айкашы өз ичине улууларга карата сылык, ыкластуу, назик мамиле кылууга багытталган руханий ишеним ынанымдарга негизделип реалдуу иш-аракеттер менен тастыкталган, коом тарабынан эң башкы эреже катары кабылданган адептик баалуулуктардан турат. Башкача айтканда, улууларды сыйлоо социалдык институт катары – бул коомдун улуу өкүлдөрүнө сылык-сыпаа, кунт коюп, назик мамиле жасоого үндөгөн жана бул мамилелердин ырааттуу түрдө муундан муунга өтүшүн камсыз кылган жамааттык жашоонун бир формасы болгон. Ошондуктан улуттук руханий-адептик баалуулуктарынын бардык булактарында адамды баалоонун жана тарбиялоонун өзөктүү максаты катары туюнтулуп келген. Кыргыз макалдарында жашоо турмуш улгайган адамдар, карыялар менен толук, бакубат жана куттуу экендиги ырасталат: “Карысы бардын - ырысы бар”, “Кары билгенди баары билбейт” ж.б. Элдин тарбия практикасында балдарды

бул баалуулуктарга ынандыруу бармактай кезинен баштап айтылып келген элдик жомоктордо кеңири орун алган. «Акылдуу чал» жомогунда улгайган карыянын акылы менен бүтүндөй калк түрдүү мүшкүлдөрдөн куткарылса, “«Алтын куш» жомогунда баланын карыган ата-энесинин өмүрүнө өмүр кошуп жашоосун улантуу ыкласы акыл эстүүлүктүн үлгүсү катары мүнөздөлөт, «Асан Кайгы» жомогунда атасынын акыл кеңештерине сугарылган Төлөн Мырзанын «Артыкбаш дөөлөт азгырат, чыгарып жолдон жазгырат» - деген принцип менен жашап элдин урмат сыйына ээ болуусу ата тарбиясынын акыбети катары сыпатталат. Изилдөөнүн контекстинде жүргүзүлгөн анализ кыргыз жомокторунун көпчүлүгүндө улгайган адамдар акыл кенчи катары сыпатталаары жана аларда бир да улууларга карата текебер мамиле коом тарабынан колдоого ээ болбогондугун көрөбүз. Кыргыз фольклорунда айрым башка элдердин байыркы жомокторундагыдай колунан иш келбей калган улгайган адамдарды кулак укпас, көз жетпес ээн талаага алып барып таштоо сыяктуу эпизоддор жок. Тескерисинче, улуулардын акыл кеңештеринде айрым жаңылыштыктар болсо да аларды сыпайы туйдуруп, оңдоого аракет кылышкан. Бирок, аларга акаарат айтуу мындай турсун, каяша сүйлөөнүн өзү коомдук пикир тарабынан чектен чыккан жосунсуз жорук катары кабылданган. Алсак, Манас атасы Жакып менен пикири келишпегени менен «Каяша айтсам атама, калкка уят болом» - деп, ага болгон перзенттик сый ызаатынан жазбай, башка аксакалдар менен бирдикте төрүнөн орун берет. Ал атасынын кем өксүгүнө карабай урматтоо менен элди турмуштун, эркиндиктин жаңы сересине баштоонун ортосунда чайналбайт. “Манас” эпосунда улгайган адамдар элдин тарыхы менен келечегинин көпүрөсү катары улуттун, мамлекеттин бар болуусунун детерминанты катары ортого чыккан. Кыргыз тарыхына назар салсак акылы тунук, нускалуу карыялардын катышуусуз бийлик жүргүзүү болгон эмес.

Улууларды урматтоого байланыштуу баалуулуктар түрк дүйнөсүнүн орток аалымдары Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгаринин мурастарында да өзөк идея катары чагылдырылган.

Салттык маданиятта улгайган адамдар урмат сыйга ээ болуу даражасы алардын акыл парасаты, адеп салты, нускалыгы жагынан коомдо калыптанган белгилүү моралдык чен-өлчөмдөргө дал келишине жараша болгон. Муундан муунга айтылып келе жаткан “Калыс сөзүн айтпаса, карылардан не пайда? - деген накыл кепти дал ушундай прагматикалык ой туюмдардын натыйжасы катары кароого болот. Биз тарабынан диахрондук өңүттө топтолгон материалдарга ылайык улгайган адамдардын “Эл карысы”, “Айыл карысы”, «Үй карысы» деген үч түрү болгон. Коомдук педагогикалык нускасынын даражасынын эң жогоркусу “Эл карысы”. Улуттук эс тутумда сакталып азыркыга чейин актуалдуулугун жоготпогон өрнөк карыялардын фольклордо үлгүлөрү Бакай, Кошой, Акбалталар болсо, реалдуу турмуштагы үлгүлөрү

Калыгул олуя жана Ысык-Көлдөн чыккан Садыр, Мойт, Сарт, Тилекмат, Кыдыр, Карга сыяктуу жети акелер табигый интеллектти, акылман, кеменгерлиги менен улуттук масштабдагы маселелердин объективдүү чечилишине активдүү катышкан “бийлиги жок бий” адамдар болгон. Кыргыздардын улууларды сыйлоо маданиятындагы мындай ориентирлерде гендерлик айырмачылык дээрлик байкалбайт. “Ак сакалдуу карыя” түшүнүгү менен бирдикте “Ак элечек байбиче” түшүнүгү да кыргыз коомунунун салттык маданиятынын барлыгынын, нукуралыгынын эн белгиси катары кабылданган. Нарк нускасы, таалими таасирлүү байбичелер бүтүндөй бир уруу, журттун чегинде “Эл энеси”, “Журт энеси” катары кадырланып аялдардын социалдашуу практикасында идеал символго айланышкан.

Изилдөөнүн *үчүнчү милдетинин* алкагында балдарды улууларды урматтоого тарбиялоонун социалдык институттары алардын иш-аракетинде колдонулган методдору айкындалган.

Кыргыз коомунда муундар ортосундагы өз ара урмат-сый, ызаатка негизделген салттардын туруктуу жашашы философиялык, саясий-идеологиялык, социологиялык илимдер өнүгүнөн чечмеленүүчү көп кырдуу аныктагычтары болгон. Алардын эң негизгиси кыргыз коомунун институтташтырылган коомдук мамилелери же социалдык институттары. Биз мында социалдык институт түшүнүгүн Э. Дюркгеймдин пикирине таянуу менен адамдардын коомдук мамилелеринин дамамат кайталанып турушун камсыз кылып туруучу субъекттер катары колдонобуз. Э. Дюркгейм аларды *«коомдук мамилелерди кайра өндүрүүчү фабрикалар»* - деп образдуу сыпаттаган. (Э. Дюркгейм Социология, ее предмет, метод, предназначение. М., 1995.) Балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо практикасын көзөмөлдөө, оош кыйыштарын оңдоо түзөлтүү ишинде *үй-бүлө ичиндеги салттык мамилелер, аксакалдар, туугандар, коңшулар, элдик салттар, жөрөлгөлөр, дин* социалдык институт катары өзгөчө мааниге ээ болгон. Көрүнүп тургандай улууларды урматтоого тарбиялоо практикасындагы институттар арасында социалдык институттун аналогу болбогон бир дагы институт жок. Бул жагдай бизге маселени балдарды улууларды урматтоого тарбиялоодо социалдык институттардын таасири ыңгайында анализдөө зарылдыгын жаратат. Кыргызда нарктуу үй-бүлө түшүнүгүнүн маани-маңызы балдарды башкаларга ызаатчыл, сыйчыл мамиледеги балдарды тарбиялоо ишинин натыйжалары менен өлчөнүп баалангандыктан үй-бүлөдөгү салттык мамилелер муундар ортосундагы салттык нормаларды өздөштүрүү принциптерине негизделген. Бир үй-бүлөдөгү улууларды урматтоого байланышкан тажрыйбаларынан алынган корутундулар алгач коңшулардын, айылдын кийинчерээк бүтүндөй жердин жана акырында бүткүл элдин жана өлкөнүн деңгээлинде жалпыланган (Г. Волков).

Кыргыз коомунда аксакалдар институтунун орду байыркы мезгилден эле орчундуу мааниге ээ болгон. Аксакалдар кеңешинде каган тарабынан

сунушталган маанилүү мамлекеттик маселелер, өлкөнүн ички жана тышкы саясатындагы учурдагы урунттуу жана болочок маселелер талданып, мерчемделген (О. Каратаев, С. Эралиев 2005). Балдардын жүрүм-туруму ар качан уруу жана айыл аксакалдарынын көзөмөлүндө болгон. Салттык коомдо аксакалдар улууларга орунсуз мамиле кылган балдардын өзү гана эмес, ата-энесин да уяткаруу укугуна ээ болушкан. Элдик педагогикалык салттарга ылайык ата-энелер, жалпы жамаат балдарда «Бир атадан таркагандар» - деген сезимдерин өнүктүрүүгө өзгөчө камкордук көрүшкөн. Көчмөн турмуш шарттарында туугандар тобу өз алдынча субъект катары башкалар менен мамиледе өзүнөн чыккан нарктуу карыялардын пикирине таянып баш ийүү турмуш мыйзамы катары кабылданган. Балдарды салттык жүрүм маданиятына анын ичинде улууларды сыйлоого тарбияланышында кошуналардын өрнөктөрү да өзгөчө таасир этип, алардын жүрүм-турумундагы айрым өрнөктүү сапаттар менен өксүктөр да кошуналар тарабынан баамдалып, сындалып, байкалып оңдоо түзөлтүү үчүн чечимдер кабыл алынган. Улууларды урматтоо кыргыз элинин эң башкы баалуулуктарынын бири болгондуктан турмуштун бардык чөйрөсүндө салт жөрөлгө катары бекем орун алган.

Улууга урмат-сый мамиле өзгөчө аялзатынан көбүрөөк талап кылынган. Себеби аялзаты эң биринчиден, бир үй-бүлөнүн келини болуп, анын баскан турганына, өзгөчө улуу кишилерге жасаган мамилесине көп көңүл бөлүнөт. Ушуга байланыштуу, ар бир аялдын жана уландын билүүсү керек болгон кыргыз элинде тийиштүү салттар бар.

Таблица 2.1 – Улууларды урматтоо идеялары жана тажрыйбалары

1	Ат тергөө	Ата-бабабыздан берки адепти, ыйманды тутуунун бир түрү. Мында улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоо наркы-салты сакталган.
2	Жүгүнүү	Орун-очок алуу, отурган жеринен ак этек табуунун өбөлгөсү.
3	Кыя өтпөө	Ыймандуу, адептүү, адамгерчиликтин белгисин туу туткан адамдын жүрүм-турумун чагылдырган процесс. Жолдон чыккан адамдын улуулугун, кадыр - баркын сыйлап, ал өтүп кеткиче токтоп туруу менен адам өзүнүн маданияттуу жүрүм-турумун, улууларды урматтай тургандыгын туюндурат.
4	Далысын салбоо	Адептүүлүктүн бир түрү, улуу-кичүүлөргө, кадыр-баркы бар адамдарга сый көрсөтүү жөрөлгөсү. Кыргыз элинде далысын салуу, далысын тосуу – жактырбоонун, теңсинбөөнүн, жаман көргөндүгүнүн белгиси катары каралган.
5	Тик карабоо	Бул улууларды айыл ичинде кадыр-баркы бар адамдарды кичүүлөрдүн ызаттоосунун белгиси, алардын көзүнчө ийменип туруусу. Мисалы, кыргыз элинде келин кайнене-

		кайнатасына чай куюп жатып, алардын жүзүнө эч убакта тик караган эмес.
6	Салам айтуу	Ал-жай сурашуу адептүүлүктүн, сыйлоонун белгиси болгон.

Социалдык-педагогикалык мыйзам ченемдүүлүктөргө таянсак коом мүчөлөрүнүн жүрүм-турум маданиятындагы мындай сапаттардын муундан муунга сакталышы, өнүгүшү башка себептер менен бирге сапаттарды тарбиялоого багытталган таасирлүү методдордон, каражаттардан көз каранды болот. Биз тарабынан топтолгон эмпирикалык материалдардын анализи кыргыз коомундагы улууларды сыйлоо салтынын туруктуулугу балдарды тарбиялоо практикасындагы метод жана каражаттардын түздөн түз туундусу болгондугун тастыктайт. Илимде мындай билимдерди иретке салып ачыктоонун бир катар тажрыйбалары бар (Г.Н. Волков, А.Э. Измаилов, А. Алимбеков, Р. Умарова ж.б.).

Илимде калыптанган көз караштар жана элдик тажрыйбалар тарыхы бизге балдарды улууларды урматтоого тарбиялоонун методдорун балдарды бул багыттагы түшүнүктөрүн, ишеним ынанымдарын, жүрүм-турум адаттарын калыптандыруунун жолдору катары айкындоого мүмкүнчүлүк берди. Улууларды урматтоого тарбиялоонун каражаттары өтө көп кырдуу. Алар бир тараптан элдик ырым-жырым, салттарды, балдардын оюн, эмгек, социалдык ролдук ишмердүүлүгүн, экинчи жактан элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн камтыйт.

Таблица 2.2 – Улууларды урматтоого тарбиялоонун методдору

Аң-сезимди калыптандыруу методдору	Адептик билимдерди жүрүм-турумга айландыруу методдору	Стимулдаштыруу методдору
<ul style="list-style-type: none"> – Түшүндүрүү – Аңгемелешүү – Кеңеш берүү – Көрсөтүү – Үлгү болуу – Осуят – Үгүт-насаат 	<ul style="list-style-type: none"> – Талап коюу, тыюу – Көрсөтүп аткартуу – Улгайган адамдардын батасын, ыраазычылыгын алуу; – Белги берүү (жаңсоо кол булгалоо, ымдоо) – эскертүү 	<ul style="list-style-type: none"> – Мактоо, кубаттоо – Алкыш, каалоо жана алкоо, бата берүү – Зекүү, айыптоо – Жактырбай кароо – Каргыш – Тилдөө

Изилдөө процесси улууларды урматтоого тарбиялоо практикасында методдор жана каражаттар өз ара көз карандылыкта байланышта болоорун көрсөттү. Алсак, улууларды урматтоого карата ишенимдерин, ынанымдарын

калыптандырууга багытталган түшүндүрүү, ангемелешүү, кеңеш берүү, көрсөтүү, үлгү, осуят методдору сөз жүзүндөгү каражаттар көбүнесе фольклордук чыгармалар менен байланышта колдонулган. Элдик педагогикалык практикада жүрүм-турум маданиятын стимулдаштыруу көбүнесе материалдык жана сөз жүзүндөгү ыраазычылык менен бекемделген. “Элдин назары, кудай назары” дегендей жүзүндөгү сыйлыктардын эң жогоркусу улуулардын, элдин журттун батасы болгон. “Батанын психосемантикалык мазмуну адресатты жакшылыкка үндөйт, багыттайт. Анын аракети туура, ниети калыс болушун каалоо түрүндө берет. Бата адресатка арналып, анын келечектеги иш-аракетине дем, кубат, стимул берет. Бата алуучу жашоого шыктанат, импульска ээ болот. Бата аны максаттуу өмүр кечирүүгө түртөт» (А. Абдулатов, 2008). Эл көпчүлүктүн айрыкча улуулардын купулуна толуп ыраазычылыгын алган адамдын жолу ачык, зоболосу бийик болот деген ишенимде болушкан. Улууларга ызаатсыз мамилеси байкалган балдардын жоругун ашкерелеп, оңдоо түзөө багытында эскертүү, зекүү, уяткаруу, жактырбай кароо, тилдөө сыяктуу метод, ыкмалар колдонулган. Жазалоонун эң катаалы каргыш болгону менен ал дайыма эле колдонулбай көбүнесе балдардын өзүнүн жүрүм-турумуна абай карап, ниетин түздөп башкаларга орой, корс мамиле жасоодон этияттануусуна таасир этүүнүн айла-амалы катары кабылданган.

Үчүнчү бап **“Кыргыз элинин улууларды урматтоого тарбиялоо тажрыйбаларынын уламалуулугу”** – деп аталып анда изилдөөнүн төртүнчү милдетинин натыйжалары чагылдырылган. Уламалуулук “өнүгүүнүн шарты” (Э.А. Баллер) «өнүгүүнүн жаңы шарттагы абалын мүнөздөөчү зарыл белги» катары түшүндүрүлөт (Г.Ф. Гегель). Улууларды урматтоого тарбиялоо тажрыйбаларынын азыркы абалы ал тажрыйбалардын баалуулук катары канчалык даражада кабылданып, инсандардын пейил мүнөзү менен жүрүм-турумунда көрүнүшү менен айкындалат. Уламалуулуктун мыйзам ченемдүүлүктөрүнө ылайык мурунку баалуулуктардын кийинкилерге мурасталышы дайыма эле түз сызыктуу болбой улам жаңы шарттарда түр-түспөлүн өзгөртүп кемип же байып олтурат. Ушул ыңгайдан алып караганда кыргыз коомуна ислам дининин кириши кыргыздардын салттык руханий-адептик маданияты менен көп жагынан төп келип анын айрым баалуулуктарын, эрежелерин тереңдетип, кеңейткенин көрүүгө болот (Р. Умарова 2021).

Советтик мезгил муундар ортосундагы мамилелер өнүгүнөн караганыбызда төмөнкүдөй өзгөрүүлөр менен коштолду: жаңы коомдук социалдык мамилелер эл ичиндеги чарбалык, укуктук маселелерди чечүүдөгү аксакалдардын салттык ролун экинчи планга жылдырды; саясий жана чарбалык-экономикалык маселелерди чечүү жаңы илим билимдерге негизделгендиктен карыялардын билим жана тажрыйбаларына болгон

муктаждыкты кыйла чектеди. Бирок, жогоркудай факторлор салттык маданият чөйрөсүндө муундар ортосундагы мамилелердин, улууларды урматтоо баалуулуктарынын тайыздашына олуттуу таасир эткен эмес.

Эгемендүүлүк доору кыргыз элинин руханий–адептик баалуулуктарын анын ичинде улууларды урматтоо салттарын сыноо катары ортого чыкты. Изилдөөбүздүн алкагында, бүгүн балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо баалуулуктары канчалык даражада сакталган? – деген суроону тактоого аракет жасалды. Биз тарабынан Кыргызстандын түрдүү региондоруна караштуу жалпы орто билим берүү мектептеринин улууларды урматтоого тарбиялоо боюнча массалык педагогикалык тажрыйбаларын изилдөө максатында тарбия иштери боюнча иштелип чыккан 50 планы талдоого алынды. Алардын натыйжасы балдарды жашы өткөн адамдарды урматтоо, сыйлоого тарбиялоо багытындагы иштер системдүү мүнөзгө ээ эмес экендигин көрсөттү. Билим берүү уюмдарында көбүнесе карыялар күнүндө концерт коюу, чоң ата, чоң энелерге арналган сүрөттөрдүн жана эсселердин көргөзмөсү, класстык сааттар, эскерүү күнү, мектеп музейине экскурсияларды уюштуруу сыяктуу салттык иш-чаралар басымдуулук кылат. Кээ бир билим берүү мекемелеринде улгайган адамдарга жана ардагерлерге даректүү жардамдар көрсөтүлөт, бирок мындай иш-чаралар иликтөөгө алынган тарбия иштеринин пландарынын 40%тин түзөт (тактап айткандан 50 мектептин 17синде гана жүргүзүлөт). Өткөрүлгөн иш-чараларда улгайган адамдар куттуктоолорду, белектерди кабыл алуучу пассивдүү субъект катары калып, алардын турмуштук тажрыйбаларынан пайдалануу маселелери көңүл сыртында калууда.

Ушулардын негизинде мектептерде муундар аралык өз ара алака түзүүгө байланышкан тарбиялык иштер көпчүлүк учурда салттуу даталуу күндөрдү майрамдоо жана ардагерлерге, ошондой эле пенсияга чыккан педагогдорго даректүү жардам берүү менен гана чектелип келүүдө деп корутунду чыгарууга болот.

Изилдөөбүздүн алкагында өспүрүм курактагы мектеп окуучуларынын улуу муундагы адамдарды урматтоо боюнча билимдерин, сезимдерин, жүрүм-турумун үйрөнүү багытында сурамжылоо баракчасын иштеп чыктык. Бул изилдөөгө Жалалабат областынын Аксы районунун жалпы орто билим берүү мектептериндеги 8-класста окуган 190 окуучу катышты.

Окуучулардын 60%тен ашыгы ден соолуктун начарлашы улгайган адамдардын толук кандуу жашоосуна, жаңы нерсени үйрөнүүгө тоскоол болгондуктан аларга моралдык колдоо көрсөтүү орчундуу экендигин (40%тен ашыгы) белгилешсе, 63%тен ашуун окуучу улгайгандарга жакындарынын камкордугу өзгөчө маанилүү деп эсептешет. Окуучулардын чоң-ата, чоң-энелеринин өмүр баяны менен байланышкан жооптору жаштар ата-бабаларынын жашоолоруна өтө деле кызыкпагандыгын далилдеп турат. Чоң-ата, чоң-энелериңер өздөрүнүн башынан өткөргөн окуялар жөнүндө айтып

беришти беле? - деген суроого сурамжылоого катышкан 190 баланын 141 (74%) гана позитивдүү жооп берген. Сурамжылоонун анализи окуучулардын 56%и чоң-ата, чоң-энелери менен жакшы мамиледе, 27%и ачык-айкын түз мамиледе, 12%тен азыраагы келишпестиктерге кез келээрин көрсөттү. Тагыраак айтканда балдардын 80%тен ашыгы жакшы мамиле курууга далалаттанат, ал эми 7%ке жетпеген балдар кайдыгер мамиле кылышаары айкындалды. Жалпысынан окуучулар улгайган адамдарды жакшы тарбиячы (60%тен ашык өспүрүмдөр), кызыктуу маек куруучу (52%) катары кабыл алышат. Ошол эле учурда 70%ти алардын социалдык оор абалына кайгыруу менен карашат. Муундар аралык байланыштын дээрлик алыстап кеткендигине карабастан, улгайган адамдар жаштардын жашоосунда үлгү болуп берээрин өспүрүм балдардын көпчүлүгү ырасташат. Сурамжылоого катышкан балдардын 31%и чоң-энелерин, 26%и чоң-аталарын, 14,5%и туугандарын үлгү тутушат.

Окуучулар чоң-ата, чоң-энелеринин мүнөзүн (79%), (максатка умтулуусу, руханий жактан күчтүү, сезимтал, акылман, эмгекти сүйгөн, кичипейил ж.б.); интеллектуалдык сапаттарын көп билгендигин, тажрыйбалуулугун, билимдүүлүгүн (4%), тажрыйбасын, иш билгилигин (15%), социумдагы абалын, кадырын (2%) баалашып, сыйлашкандыктан аларды үлгү тутушат. Окуучулардын 60%тен ашыгы улгайган адамдарга сый-урмат жасоого тарбиялоого терең көңүл бура турган олуттуу көйгөй экендигин белгилешет. Бул багыттагы мүчүлүштүктөрдүн себептерин өздөрүнүн тарбиясыздыгынан, жаштардын нравалык артта калуусунан (35%) жана жашоо тажрыйбаларынын шайкеш келбегендиктеринен көрүшөт (45%). Сурамжылоого катышкандардын 65%и улгайган адамдарга болгон терс мамилелердин ар кандай формаларына күбө болгондугун айтышкан. Окуучулардын 35%и кары адамдарга орой, терс мамиле жасагандарга таң калбай деле койсо болот, бул көрүнүштөр коомдо көнүмүш адатка айланып калган деген ойду билдиришкен. Улгайган адамдарга сый ызаат менен мамиле кылуу кыргыз элинин эң башкы адептик эрежеси экендиги жөнүндөгү билимдерди жана аны сактоонун эрежеси тууралуу тажрыйбаларды окуучулардын 47%ти, өздөрүнүн чоң-ата, чоң-энелери менен түздөн-түз баарлашуу аркылуу 18%и күнүмдүк жашоодон алышат. Респонденттердин (10%) берген жоопторуна караганда мектептерде мындай тажрыйбага ээ кылуу атайын иш катары каралбайт.

Балдарды улууларды урматтоого тарбиялоонун уламалуулугун баалоо багытында жүргүзүлгөн практикалык изилдөөнүн натыйжалары төмөнкүдөй тенденциялардын орун алгандыгын ырастады: Бүгүнкү ааламдашуу шартында бир тараптан маданияттар арасындагы чектердин азайышы менен үй-бүлөдө, коомчулукта улуттук негиздер менен салттуу руханий мамилелердин уламалуулугу басандап турган мезгилде мектептердин ал кризистерден арылуудагы ордун жана иш-аракетин методикалык жактан камсыздоого

багытталган бирдиктүү, концептуалдуу улуттук таалим-тарбия программалары айкындалган эмес. Мына ушуга байланыштуу кыргыз коомунда балдардын улуулар менен болгон өз ара мамилени уюштуруу үчүн “Кыргыз коомунда балдардын улуу адамдар менен болгон өз ара аракеттенүүсүн уюштуруу” аттуу кошумча өнүктүрүүчү программасы биз тарабынан түзүлдү жана аны мектеп мугалимдерине колдонууга сунуштайбыз. Бүгүнкү жалпы орто билим берүүнүн мазмуну балдарда улууларды урматтоого тарбиялоого байланыштуу баалуулуктарды толук камтый албайт жана бар болгон билимдердин потенциалы да кайтарымдуу, таасирдүү колдонулбай келет. Бул багыттагы позитивдүү тажрыйбалар айрым демилгечи, чыгармачыл мектептер менен мугалимдердин ишмердүүлүгүнө таандык. Алардын негизинде балдардын улуу муундар менен мамилеси жаңыча типтүү стереотиптерге негизделип өз ара бири-бирин руханий жактан байытып, салттык эреже нормалардын, баалуулуктардын уланышы таризинен алыстап бара жаткандыгы байкалат.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык иште кыргыз эл педагогикасында улууларды урматтоого тарбиялоонун мазмуну методдору тууралуу билим жана тажрыйбаларды тарыхый этнопедагогикалык аспектте концептуалдаштыруу, бүгүнкү күндөгү уламалуулугун анализдөөнүн негизинде төмөнкүдөй корутунду чыгарылды:

1. Изилдөөнүн алкагында “муундар аралык байланыш”, “улууларды урматтоо” түшүнүктөрүн көп кырдуу дисциплиналар аралык контекстте анализдөөнүн негизинде төмөнкүлөр айкындалды: глобалдык контекстте муундар аралык кризистердин себептери ар кандай муундардын өкүлдөрүнүн билимдерди, маданий мурастарды, баалуулуктарды моралдык ченемдерди эки тараптуу андоосу менен байланышкан; ааламдашуунун процесстеринин натыйжасында диний, этникалык жана аймактык өзгөчөлүктөрдөн көз каранды болбогон универсалдашкан маданиятты тутунуу тенденциясынын күчөшү азыркы кыргыз коомунда жаштардын улуу муундарды камкордукка алуу, сыйлоо иденттүүлүгүнүн тайыздоо тенденциясын жаратып анын негизинде алардын өзөгүн түзгөн геронтологиялык, этнопедагогикалык билимдерди, баалуулуктарды актуалдаштыруу зарылдыгы тастыкталды; бүгүнкү кыргыз эл педагогикасында улууларды урматтоого тарбиялоо идеяларын, тажрыйбаларын жана алардын уламалуулугун изилдөөнү актуалдаштырган коомдук-педагогикалык муктаждыктар жана ал маселелерди изилдөөгө негиз болгон методологиялык, теориялык өбөлгөлөр болгону менен ал маселени өз алдынча иликтөө колго алына электигин көрсөттү.

2. Изилдөөдө улууларды сыйлоо кыргыздардын балдарды адеп-ахлакка тарбиялоого байланышкан акыл ойлору жана тажрыйбаларынын мазмуну

боюнча бай жана татаал этномаданий комплексинин өзөктүү багыты экендиги тастыкталды. Улууларды сыйлоо социалдык-педагогикалык баалуулук катары руханий-адептик тарбиянын түпкү максатын жана натыйжасын да аныктоочу күчкө ээ болгон. Улууларды урматтоо бул коомдун улуу өкүлдөрүнө камкордук көрүү, сылык-сыпаа, кунт коюп, назик мамиле кылууга багытталган адептик норма катары элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө, эл ырчыларынын санат ырларында осуятталып күндөлүк турмушта эреже талап катары аткарылып келген.

3. Балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо практикасын көзөмөлдөө, оош кыйыштарын ондоо түзөлтүү, муундан муунга мурасталышы, иши коомдук мамилелердин активдүү субъекти катары калыптанган үй-бүлө, аксакалдар, туугандар, коңшулар, элдик салттар, дин сыяктуу социалдык институттар тарабынан балдар катышкан бардык чөйрөлөрдө жүзөгө ашкандыгын көрсөтөт.

Талдоого алынган материалдар анализинин негизинде балдарды улууларды урматтоого тарбиялоодо түшүндүрүү, аңгемелешүү, кеңеш берүү, көрсөтүү, үлгү болуу, осуят, үгүт-насаат, талап коюу, тыюу, көрсөтүп аткартуу, улгайган адамдардын батасын, ыраазычылыгын алуу; белги берүү (жаңсоо, кол булгалоо, көз кысуу), мактоо, кубаттоо, алкыш, каалоо жана алкоо, бата берүү, зекүү, айыптоо, жактырбай кароо, тилдөө, каргыш сыяктуу методдор колдонулуп келгендигин тастыктады. Улууларды урматтоого тарбиялоо практикасында методдор жана каражаттар өз ара байланышта колдонулганда гана таасирдүү болгон. Балдардын улууларга ызааттуу мамилесин стимулдаштыруу методдорун колдонуу практикасында алардын таасирдүүлүгүнө жараша мезгилдик жана зарылдык чектери ачык болгон.

4. Кыргыз коомунун өнүгүшүнүн түрдүү баскычтарында улууларды урматтоого тарбиялоо салттарынын уламалуулугу дайыма эле түз сызыктуу болбой улам жаңы шарттарда түр түспөлүн өзгөртүп кемип же байып олтурган. Ислам дининдеги муундар ортосундагы баалуулуктар кыргыздардын улууларды урматтоого тарбиялоонун мазмунун, методдорун, каражаттарын өнүктүрүүгө, бекемдөөгө өбөлгө болгон. Совет мезгилинде карыялардын билим жана тажрыйбаларына болгон муктаждык кыйла чектелген, бирок, бул көрүнүш салттык маданиятта улууларды урматтоо баалуулуктарынын тайыздашына жол ачкан эмес. Бүгүнкү кыргыз коомундагы муундар аралык байланыштын гармониясына тескери таасир тийгизген төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрдү белгилөөгө мүмкүнчүлүк берет: а) азыркы илимий-техникалык цивилизациялык процесстер улуу муундагылардын акыл ой, тажрыйбаларын тарытып бара жатат; б) жаштар арасында универсалдашкан маданиятты тутунуу тенденциясынын күчөшү; в) улуу муундарга камкордук көрүүнүн институционалдашып улгайган адамдарга камкордук кылуу социалдык мекемелердин функциясына айланып бара жатышы; г) коомдук, улуттук аң-

сезимдеги өзгөрүүлөрдүн натыйжасында жаш курактык топтордун арасындагы аксиологиялык баалуулуктардын ыдырашы. Азыркы балдарда көпчүлүгүндө балдардын өздөрүнүн туугандарынан башка улгайган адамдарга камкор жана сый ызаат менен мамиле кылуу тажрыйбасы жетиштүү эмес. Мектептин окуу - тарбия программаларында балдарды улууларды урматтоого тарбиялоонун мазмундук жана процессуалдык жактан жетиштүү долбоорлонгон эмес.

Аткарылган изилдөө улууларды урматтоого тарбиялоонун тарыхый этнопедагогикалык аспектилерин гана талдоого алууга багытталгандыктан бул баалуулуктарды азыркы мектептерде колдонуунун педагогикалык шарттарын айкындоо маселелери өз алдынча изилдөөнүн объектиси болууга тийиш деп эсептейбиз.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. Педагогика илиминин контекстинде муундар аралык ызаат сый мамилени өнүктүрүү маселелерин изилдөөнү активдештирүү.

2. Балдардын ар бир курактык мезгилине ылайык улууларды урматтоого тарбиялоонун элдик педагогикалык критериалдык мүнөздөмөлөрүн изилдеп айкындоо жана аларды азыркы таалим-тарбия мекемелеринин иш практикасына киргизүү.

3. Изилдөөдө иретке келтирилип айкындалган илимий билимдерди болочок мугалимдерди этнопедагогикалык компетентүүлүктөрүн өнүктүрүү багытындагы окуу дисциплиналарынын мазмунун өркүндөтүүдө колдонуу.

4. Мектеп мугалимдери үчүн балдарды улууларды урматтоого тарбиялоодо алардын улуулар менен болгон өз ара мамилесин өнүктүрүү максатында “Кыргыз коомунда балдардын улуу адамдар менен болгон өз ара аракеттенүүсүн уюштуруу” аттуу кошумча өнүктүрүүчү программаны колдонуу.

Диссертациянын негизги мазмуну, жоболору төмөнкү эмгектерде чагылдырылган:

1. Жуматаева, А.С. Салттуу билимдерди колдонуунун көйгөйлөрү [Текст] / А.С. Жуматаева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2017. – 61-63-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42981297>

2. Жуматаева, А.С. Азыркы учурда кыргыз коомундагы жаштарды улууларды урматтоого тарбиялоо [Текст] / А.С. Жуматаева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2017. – 280-283-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42981373>

3. Жуматаева, А.С. Улуулар алдында ийменүү – тарбия көргөндүгүнүн негизги көрсөткүчү катары [Текст] / А.С. Жуматаева // ОшМУнун Жарчысы. – 2018. – №8. – 72-75-бб.

4. Жуматаева, А.С. Кыргыз макал-лакаптарында балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо идеялары [Текст] / А.С. Жуматаева // БГУ жарчысы. – 2018. – №1 (43). – 39-40-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=34900771>

5. Жуматаева, А.С. Өспүрүмдөрдү улууларды урматтоого тарбиялоо проблемасы [Текст] / А.С. Жуматаева // Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалы Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – 2019. – 65-66-бб.

6. Жуматаева, А.С. Элдик педагогика – окуучуларды адеп-ахлактыкка тарбиялоонун булагы катары [Текст] / А.С. Жуматаева // Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын Жарчысы.. – 2019. – 91-95-бб.

7. Жуматаева, А.С. Муундар аралык мамиленин теориялык негиздери [Текст] / А.С. Жуматаева // Кыргыз-Россия славян университетинин кабарчысы. 2020. – №2. – 172-177-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42801992>

8. Жуматаева, А.С. Муундар аралык мамиленин өзгөрүү тенденциялары [Текст] / А.С. Жуматаева // Alatoo Academic Studies. – 2020. – №1. – 63-70-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42931445>

9. Жуматаева, А.С. Этнопедагогические основы воспитания уважительного отношения к старшим [Текст] / А.С. Жуматаева // Общество: социология, психология, педагогика. – 2020. – №9(77). – С. 142-144. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=4406929025>

10. Жуматаева, А.С. Межпоколенные отношения в современном кыргызском обществе [Текст] / А.С. Жуматаева, А. Дүйшөбаева // V Международная Парижская конференция по социальным наукам. – 2021. – С. 788-790.

11. Жуматаева, А.С. Концепт “дасторкон ” в кыргызской культуре и способы его выражения [Текст] / А.С. Жуматаева, Г. Алымкулова // V Международная Парижская конференция по социальным наукам. – 2021. – С. 790-793.

12. Жуматаева, А.С. Педагогические условия формирования уважительного отношения учащихся к старшему поколению [Текст] / А.С. Жуматаева // Наука и инновационные технологии. – 2021. – №1. – С. 53-57. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47310032>.

13. Жуматаева, А.С. Улгайган адамдарга сый-урмат мамиле жасоого жеткилең өспүрүмдөрдү тарбиялоонун модели [Текст] / А.С. Жуматаева // Наука и инновационные технологии. – 2021. – №4. – С. 45-52. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47949620>.

14. Жуматаева, А.С. Улууларды урматтоого байланыштуу салттуу баалуулуктарга карата азыркы жаштардын көз караштарын анализдөө [Текст] /

Жуматаева Асылгүл Саринжиевнанын “Кыргыз эл педагогикасында балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо идеялары жана тажрыйбалары” аттуу темада 13.00.01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: кыргыздар, элдик педагогика, балдар, улууларды урматтоо, билимдер, тарбиялоо, социалдык институт, методдор, каражат, уламалуулук.

Изилдөө объектиси: кыргыз эл педагогикасында балдарды адептик жактан тарбиялоо идеялары жана тажрыйбалары.

Изилдөө предмети: кыргыз эл педагогикасында балдарды улууларды сыйлоого тарбиялоо идеялары жана тажрыйбалары.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз эл педагогикасында улууларды урматтоого тарбиялоонун мазмуну социалдык институттары, методдору, каражаттары тууралуу билимдер жана тажрыйбаларды тарыхый этнопедагогикалык аспектке концептуалдаштыруу, бүгүнкү күндөгү уламалуулугун талдоо.

Изилдөөнүн методдору: тарыхый-этнографиялык, психолого-педагогикалык адабияттарды, фольклордук мурастарды анализдөө; талаа изилдөө материалдарын жалпылоо жана талдоо, сурамжылоо, анкеталоо ж.б.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык маанилүүлүгү: изилдөөнүн предметине тиешелүү “муундар аралык байланыш”, “улууларды урматтоо” түшүнүктөрүнүн талдоонун негизинде кыргыз эл педагогикасында улууларды урматтоого тарбиялоонун социалдык-педагогикалык өбөлгөлөрү илимий-теориялык жактан изилдөө абалы айкындалды; кыргыз эл педагогикасынын түрдүү булактарындагы балдарды улууларды урматтоого тарбиялоо багытындагы нускалуу идеялар менен социалдык нормалар, талаптар ачылып көрсөтүлдү; кыргыз эл педагогикасындагы балдарды улууларды урматтоого тарбиялоонун социалдык институттары жана алардын ишмердүүлүгүндө колдонулган методдор, каражаттар айкындалды; кыргыз эл педагогикасында улууларды урматтоо баалуулуктарынын бүгүнкү балдарды мектеп жана үй-бүлөнүн тарбиялоо практикасындагы уламалуулугу ачыкталды.

Колдонуу боюнча сунуштар. Изилдөөнүн теориялык натыйжалары жана изилдөө процессинде иштелип чыккан маалымат топтоо каражаттары тарыхый этнопедагогикалык жана колдонмо изилдөөлөрдү жүргүзүүдө колдонулушу мүмкүн. Изилдөөнүн материалдары тарбиялоо багытындагы концепцияларды, программалык долбоорлорду иштеп чыгуу, ЖОЖдордо педагогикалык циклдеги дисциплиналардын этнопедагогикалык мазмунун өркүндөтүү; мугалим тарбиячылардын этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү багытында колдонууга сунушталат.

Пайдалануу чөйрөсү: мектеп окуучуларын руханий-адептик жактан тарбиялоонун мазмунун, методдорун өнүктүрүүдө; жогорку педагогикалык окуу жайларынын студенттеринин, мектеп мугалимдеринин улууларды урматтоого тарбиялоо боюнча кесиптик компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү чөйрөлөрүндө колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Жуматаевой Асылгүл Саринжиевны на тему: «Идеи и опыт воспитания детей в уважении к старшим в кыргызской народной педагогике» по специальности 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования на соискание ученой степени кандидата педагогических наук

Ключевые слова: кыргызы, народная педагогика, дети, уважение к старшим, знания, осмысление, воспитание, социальный институт, методы, средства, преемственность.

Объект исследования: идеи и опыт нравственного воспитания детей в кыргызской народной педагогике.

Предмет исследования: идеи и опыт воспитания у детей уважения к старшим в кыргызской народной педагогике.

Цель исследования: концептуализация знаний и опыта социальных институтов, методов и средств воспитания уважения к старшим в педагогике кыргызского народа в историко-этнопедагогическом аспекте, анализ ее преемственности в современный период.

Методы исследования: анализ историко-этнографической, психолого-педагогической литературы, фольклорного наследия; обобщение и анализ материалов полевых исследований, опросов, анкетирования и т.д.

Научная новизна и теоретическая значимость исследования: на основе анализа понятий «межпоколенное общение» и «уважение к старшим», относящихся к предмету исследования, из различных источников кыргызской народной педагогики с научно-теоретической точки зрения определены социально-педагогические условия воспитания уважения к старшим в кыргызской народной педагогике; выявлены социальные нормы и требования с

назидательными идеями в направлении воспитания у детей уважения к старшим; уточнены социальные институты воспитания детей уважительного отношения к старшим в кыргызской народной педагогике и используемые в их деятельности методы и средства; в кыргызской народной педагогике выявлена актуальность ценностей уважения к старшим в современной практике школьного и семейного воспитания.

Рекомендации по использованию. Теоретические результаты исследования и разработанные в процессе исследования средства сбора данных могут быть использованы при проведении историко-этнопедагогических и прикладных исследований. Материалы исследований по разработке концепций, проектов программ в направлении развития этнопедагогического содержания дисциплин педагогического цикла в вузах рекомендуется использовать в направлении совершенствования этнопедагогических компетенций педагогов.

Область применения: разработка содержания и методов духовно-нравственного воспитания школьников по формированию уважения к старшим могут быть использованы в развитии профессиональных компетенций студентов педагогических учебных заведений, учителей школ.

RESUME

the dissertation of Jumataeva Asylgul Sarinzhievna on the theme "The ideas and experience of bringing up children in respect for elders in Kyrgyz folk pedagogy" in the specialty 13.00.01 – general pedagogy, the history of pedagogy and education for the degree of candidate of pedagogical sciences

Key words: kyrgyz people, folk pedagogy, children, respect for elders, knowledge, comprehension, bringing up, social institution, methods, means, continuity.

Object of research: the ideas and experience of moral bringing up children in the Kyrgyz folk pedagogy.

Subject of research: the ideas and experience of bringing up children respect for elders in Kyrgyz folk pedagogy.

Purpose of research: conceptualization of knowledge and experience of social institutions, methods and means of bringing up respect for elders in the pedagogy of the Kyrgyz people in the historical and ethno-pedagogical aspect, to analyze its continuity for today.

Research methods: analysis of historical, ethnographic, psychological and pedagogical literature, folklore heritage; generalization and analysis of field research materials, surveys, questionnaires, etc.

Scientific novelty and theoretical significance of research: based on the analysis of the concepts of "intergenerational communication" and "respect for

elders" related to the subject of research, from various sources of Kyrgyz folk pedagogy, from a scientific and theoretical point of view, the socio-pedagogical conditions for bringing up respect for elders in the Kyrgyz folk pedagogy; social norms and requirements with instructive ideas in the direction of bringing up children in respect for elders are identified; clarified the social institutions for bringing up children with respect for elders in the Kyrgyz folk pedagogy and the methods and means used in their activities; in the Kyrgyz folk pedagogy, the relevance of the values of respect for elders in the modern practice of school and family bringing up has been revealed.

Recommendations for use: theoretical results of research and data collection tools developed in the course of research can be used in conducting historical, ethnopedagogical and applied research. Research materials on the development of concepts, project programs in the direction of the development of the ethnopedagogical content of the disciplines of the pedagogical cycle in high educational institutions are recommended to be used in the direction of improving the ethnopedagogical competencies of teachers.

Using area: development of the content and methods of spiritual and moral bringing up schoolchildren on the formation of respect for elders can be used in the development of professional competencies of students of pedagogical educational institutions, school teachers.

